

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

СОКОЛ ЛЮБОВ МИХАЙЛІВНА

УДК 159.923.2:37.034-053.6

**МОРАЛЬНИЙ ВИБІР ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ПІДЛІТКА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

- Науковий керівник:** доктор психологічних наук, професор
Булах Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
професор кафедри психології.
- Офіційні опоненти:** доктор психологічних наук, доцент
Іванчук Марія Григорівна,
Чернівецький національний університет
імені Ю.Федьковича, доцент кафедри
педагогіки та методики початкового навчання;
- кандидат психологічних наук, доцент
Осьмак Любов Петрівна,
Рівненський інститут слов'янознавства
Київського Славістичного університету,
доцент кафедри психології.
- Провідна установа:** Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН
України, відділ психології профорієнтації, м. Київ.

Захист відбудеться “18” жовтня 2006 р. о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано “16” вересня 2006 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасний етап становлення нових економічних і політичних відносин у нашій державі характеризується значною нестабільністю. Різкі соціальні зміни, що відбуваються сьогодні в усіх сферах суспільства, неоднозначно впливають на розвиток підростаючої особистості. Найскладніше процес її соціальної адаптації відбувається у перехідному, особливо підлітковому віці. В період вікових кардинальних перетворень у психічному розвитку підлітків виникають ускладнення в їх взаємодіях, що спричиняються фактором несформованості у них загальноприйнятих моральних норм і цінностей. На сьогодні існує певна частина підлітків, яка не здатна швидко й адекватно зорієнтуватися у складній ситуації морального вибору, оцінити власні можливості у досягненні особистісно значущих цілей у динамічному життєвому просторі.

У підлітковому віці проблема вибору постає найбільш гостро, оскільки особистість цього віку є найбільш сенситивною до змін в оточуючому середовищі. Процес здійснення підлітками морального вибору набуває нових істотних характеристик у зв'язку з відкриттям власного духовного "Я", котре обумовлює становлення їх моральної самосвідомості. З нової особистісної позиції сприймаються підлітками власні негативні та позитивні риси, здійснюється пошук ідеалу, активізується прагнення до "прогривання" майбутніх соціальних ролей у спільноті однолітків та референтних дорослих. Розширення меж моральної самосвідомості підлітків позначається на результатах вирішення ними ситуацій морального вибору, які наповнюються для них новим, особистісним смислом. Вміння осмислювати та розв'язувати моральні дилеми, усувати закладені в них протиріччя слугує визначальним фактором подальшого морального зростання підлітка.

На сьогодні не існує загальноприйнятого й чітко визначеного поняття "моральний вибір". Серед зарубіжних дослідників відоме положення Р.Джонсона, який характеризує моральний вибір у межах диспозиціонального підходу і визначає його через поняття напруженість, що "примушує" особистість актуалізувати у свідомості моральні цінності та оцінити власну поведінку в ситуації альтернативи з моральних позицій. Представники когнітивного підходу Л.Кольберг та Ж.Піаже пов'язують специфіку моральної поведінки з провідною роллю раціонального компонента свідомості людини, за допомогою якої регулюється її поведінка відповідно до вимог суспільної моралі. Прибічники психоаналітичного підходу З.Фрейд, М.Клейн, К.Юнг розглядали прагнення особистості дотримуватися моральних норм в ситуації вибору як феномен залежності від інших (батьків, представників попередніх поколінь).

Українські та російські психологи звертають увагу на такі аспекти морального вибору як творчість, духовна діяльність, надситуативна та життєтворча активність (В.Т.Кудрявцев, А.В.Мудрик, В.А.Петровський, В.А.Роменець, В.М.Ямницький), ініціатива, саморегуляція процесів прийняття рішень (К.О.Абульханова-Славська, М.Й.Боришевський, В.О.Татенко), емоційна

регуляція процесів вибору (О.С.Безверхий).

На основі наукового аналізу досліджень вчених, які пов'язували духовний розвиток людини з її моральним зростанням, було з'ясовано, що моральний вибір є одним з найважливіших етапів духовного становлення особистості і має певні складові. По-перше, це ініціатива суб'єкта, його самотворення (К.О.Абульханова-Славська, В.І.Слободчиков, В.А.Роменець). По-друге, знання та осмислення індивідом етичних норм (Д.О.Леонтьєв, В.Ф.Петренко, В.Д.Шадриков). По-третє, компетентність особистості, точніше її інтелектуальний, моральний та естетичний досвід (В.В.Знаков, К.Ясперс, І.С.Якіманська). По-четверте – “самототожність” та свобода “як духовний стан, самовідчуття людини”, що вимагає від неї суттєвої внутрішньої роботи для розуміння самої себе, власного внутрішнього “Я” (Г.О.Балл, С.Б.Кримський та ін.).

Необхідно відмітити, що більшість дослідників (В.І.Бакштановський, А.А.Гусейнов, О.Г.Дробницький, О.Л.Дубко, Є.П.Потапова, Ю.В.Соґомонов, О.І.Титаренко та ін.) проблем морального розвитку особистості відмічають факт порушення етичних законів міжособистісних взаємодій у процесі морального вибору за умови його вивчення в лабораторних умовах. У зв'язку з цим вченими висувається ідея дослідження готовності особистості до здійснення морального вибору. Вона причинно обумовлена динамікою становлення особистісних утворень, їх незавершеністю, переструктуруванням, постійною трансформацією у структурі морального вибору особистості у період дорослішання. Науково осмисливши та обґрунтувавши положення висунутої ідеї та проаналізувавши ряд відомих досліджень з розвитку моральності підростаючої особистості (Б.С.Братусь, В.С.Мухіна, С.Г.Якобсон) ми постали перед необхідністю введення поняття готовності до морального вибору. Його сутність визначається як певний рівень розвитку моральної самосвідомості підлітка, що досягається на засадах набуття ним складного комплексу морально-етичних якостей, які дають можливість самостійно, відповідально та ініціативно самовизначитися в ситуації наявності декількох моральних альтернатив.

Отже, соціальна значущість і недостатнє дослідження особливостей здійснення морального вибору підлітками й обумовили вибір теми нашого дослідження “Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема входить до тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М.П.Драгоманова, який затверджений Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол №5 від 27.12.2001 року), науковий напрям дослідження – теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти. Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол №7 від 24.02.2000 року) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (протокол №8 від 29.10.2002 року).

Об'єкт дослідження – розвиток моральної самосвідомості у підлітковому віці.

Предмет дослідження – моральний вибір особистості підлітка як умова становлення її моральної самосвідомості.

Мета дослідження - дослідити психологічні особливості морального вибору, визначити типологію цього процесу та рівні готовності особистості підлітка до його здійснення.

Гіпотези дослідження. Моральний вибір виступає необхідною умовою становлення моральної самосвідомості у підлітковому віці. Він являє собою довільне рішення підлітка, що здійснюється у процесі надання ним переваг в альтернативних умовах моральному вчинку.

Смисловий контекст процесу морального вибору визначається готовністю підлітка до його здійснення, яка характеризується певним рівнем розвитку моральної самосвідомості у підлітковому віці. Генеза готовності до здійснення морального вибору особистості підліткового віку характеризується етапністю, послідовністю подолання протиріч між різними складовими “Я”-концепції підлітка та системою його ціннісних взаємин з іншими.

Особистісно орієнтоване виховання виступає основним засобом підвищення рівня готовності підлітка до здійснення морального вибору.

У відповідності з поставленою метою та висунутими гіпотезами визначені наступні **завдання** дослідження:

- здійснити науковий аналіз теоретико-методологічних засад вивчення морального вибору як умови становлення моральної самосвідомості у підлітковому віці;
- визначити методичні підходи, критерії, показники та рівні готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору;
- дослідити психологічні особливості морального вибору підлітка, його типологію;
- розробити та апробувати програму соціально-психологічного тренінгу розвитку готовності підлітка до морального вибору.

Теоретико-методологічними засадами дослідження стали: вчення про морально-духовну сутність особистості (В.О.Сухомлинський, О.Г.Дробницький, Л.І.Рувинський, Т.О.Флоренська та ін.); концепції суб'єкта психічної активності (К.О.Абульханова-Славська, А.В.Брушлінський, Г.С.Костюк, Я.Л.Коломінський, С.Л.Рубінштейн, В.А.Семіченко та ін.); вихідні положення про особистість як суб'єкта вільної, відповідальної дії, що впливає з основоположень гуманістичної психології та особистісно орієнтованого підходу (А.Маслоу, Р.Мей, К.Роджерс, Р.Ассаджолі та ін.); положення про людину як об'єкт власної психічної активності (З.С.Карпенко, П.В.Лушин, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко); генетико-моделюючий підхід як система принципів дослідження особистісного розвитку (Л.С.Виготський, П.Я.Гальперин, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, С.Д.Максименко); концепції міжособистісних ставлень (В.В.Власенко, Н.І.Непомняща, Н.А.Побірченко, Ю.О.Приходько) та становлення особистості як автора вільних вчинків (М.М.Бахтін, В.П.Зінченко, В.І.Слободчиков, В.А.Роменець, Г.А.Цукерман); положення про пси-

хологічні механізми становлення свідомості та моральної самосвідомості зростаючої особистості (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, О.І.Кульчицька, І.І.Чеснокова, С.Г.Якобсон); вихідні положення особистісно орієнтованого виховання (І.Д.Бех, І.С.Булах, В.В.Рибалка).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези було розроблено програму дослідження, якою передбачалося вивчення та аналіз літературних джерел з досліджуваної проблеми, вибір методик експерименту, що включав науково-теоретичний, дослідно-експериментальний, завершально-узагальнюючий етапи, кількісну та якісну обробку експериментальних даних, апробацію результатів дослідження та їх використання у практиці загальноосвітніх шкіл.

Для реалізації програми дослідження було використано комплекс теоретичних та емпіричних методів: теоретичний аналіз та систематизацію наукових літературних джерел; експеримент (констатувальний, контрольний, формувальний); бесіду, анкетування, опитувальники, тести, проєктивні методики; методи математичної статистики (семантичний диференціал, контент-аналіз).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі ЗОШ I-III ступенів №218, 256, 202 м. Києва, Київського Палацу дітей та юнацтва, Київського національного торговельно-економічного університету впродовж 1999 – 2006 рр. Дослідженням було охоплено 248 учнів 12–15 років.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження визначається тим, що:

- *вперше* вивчено динаміку морального вибору на різних вікових етапах дорослішання та його специфіку у підлітковому віці; сформульоване поняття “готовність до морального вибору”; обґрунтовано генезис та етапи (ситуативний, самостійний, особистісний) цього процесу; визначено критерії (моральна рефлексія, емоційно-ціннісне ставлення до іншого, довільність) та рівні (високий, середній, низький) готовності підлітка до здійснення морального вибору; виявлено типи (виконавський, демонстративний, самостійний) морального вибору підлітків; розроблена програма та комплекс психологічних засобів активізації готовності підлітків до морального вибору; застосовано особистісно орієнтовані технології виховного впливу на процес підвищення рівня готовності особистості підлітка до морального вибору.

- *поглиблено* уявлення про психологічну сутність, зміст, структуру морального вибору взагалі та морального вибору підлітка зокрема;

- *удосконалено* психодіагностичний інструментарій з вивчення морального вибору та психологічної готовності до його здійснення;

- *набула подальшого розвитку* система знань з проблеми розвитку моральної самосвідомості та уявлень про взаємообумовленість морального вибору і процесу становлення моральної самосвідомості підлітків.

Практична цінність одержаних результатів роботи полягає у визначенні блоку діагностичних методів для вивчення готовності підлітка до здійснення морального вибору; експериментальній перевірці моделі готовності до здійснення морального вибору; у створенні програми та апробації соціально-психологічного тренінгу, результати якого можуть бути використані практичними психологами, соціальними працівниками загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл, коледжів, ліцеїв. Одержані дані доповнюють тему “Психологія підлітка” і можуть бути використані у курсі вікової та педагогічної психології викладачами ВНЗ при підготовці майбутніх вчителів і практичних психологів.

Особистий внесок здобувача полягає у розкритті та узагальненні психологічного змісту готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору. Доведено ефективність розробленої автором програми розвитку готовності підлітків до морального вибору та її впливу на становлення моральної самосвідомості зростаючої особистості. У наукових спільних публікаціях авторськими є результати експериментального дослідження.

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувалися: теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; репрезентативністю вибірки досліджуваних; використанням апробованих методів, що відповідають меті та завданням дисертаційної роботи; результатами емпіричної перевірки теоретичних положень; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих емпіричних даних; достовірною результативністю експерименту та використанням методів математичної статистики.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення доповідалися та отримали схвалення на науково-практичних конференціях: “Конфлікти в педагогічних системах”, (Вінниця, 1997 р.); “Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога”, (Київ, 1998 р.); всеукраїнських науково-практичних конференціях “Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості” (Дрогобич, 1998); “Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість” (Київ, 1999 р.); “Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження” (Київ, 1999 р.); “Українська еліта та її роль в державотворенні” (Київ, 2000 р.); “Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах” (Київ, 2000 р.); “Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень” (Харків, 2005); міжнародному конгресі “Стреси в повсякденному житті дітей” (Одеса, 2000); міжнародних науково-практичних конференціях “Соціально-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу” (Київ, 2002) та “Політ-2004” (Київ, 2004); на засіданнях кафедри психології та звітних наукових конференціях Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2000 - 2005 рр.).

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Київського Палацу дітей та юнацтва (довідка № 149 від 8 червня 2004 р.), Київських загальноосвітніх шкіл № 256 (довідка № 96 від 30 червня 2006 р.), 218 (довідка №217/6 від 14 червня 2006 р.), 202

(довідка № 137 від 16 червня 2006 р.); Київського національного торговельно-економічного університету (довідка № 1193/62 від 14 червня 2006 р.)

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 18 публікаціях автора, серед яких 4 статті у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 249 найменувань (25 з них іноземною мовою) та 21 додатку. Основний зміст дисертації викладено на 175 сторінках комп'ютерного набору. У тексті дисертації вміщено 17 таблиць та 7 рисунків, які займають 20 сторінок тексту. Загальний обсяг дисертації – 267 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено її об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження; сформульовано гіпотезу; розкрито методологічні й теоретичні засади дослідження; висвітлено наукову новизну, теоретичну й практичну цінність дослідження, наведені дані про апробацію та впровадження одержаних результатів; визначено структуру роботи.

У **першому розділі** – "Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми морального вибору особистості на різних етапах онтогенезу" – проаналізовано наукові теорії та концепції вивчення морального вибору особистості, здійснено інтерпретацію генезису морального вибору та визначаються його психологічні особливості, виявлено специфіку готовності особистості до здійснення морального вибору в процесі дорослішання.

Феноменологія морального вибору представлена у багатьох аспектах: філософському, що висвітлює категорію морального вибору як таку (М.Ю.Бабій, А.А.Гусейнов, Б.Е.Давидович, О.Г.Дробницький, Є.В.Золотухіна-Аболіна, М.Г.Каган, І.Кант, А.В.Меренков, М.Ю.Мізурін, О.В.Назаров, Є.П.Потапова, Ю.В.Соґомонов та ін.), релігійному, за яким витоки здатності особистості до морального вибору визначаються в контексті привласнення нею релігійно-духовних цінностей (В.В.Зеньковський, С.Л.Франк, А.І.Клібанов, Б.С.Братусь); етичному, який презентує пріоритетну дію соціуму на процес становлення моральності людини (О.І.Титаренко, В.І.Бакштановський, О.Г.Дробницький, Б.О.Ніколаїчев, О.В.Назаров та ін.); культурологічному, що враховує орієнтацію людини на духовні корені, які "закладені" попередніми поколіннями (В.В.Соловійов, В.Д.Шадриков, В.В.Знаков), екзистенціональному, за яким актуалізується креативність особистості, поява в неї смислових орієнтирів (В.Т.Кудрявцев, П.С.Гуревич, А.Л.Нікіфоров, Д.О.Леонтєв), психологічному, що відображає прагнення особистості до морального самовдосконалення через власну активність (К.О.Абульханова-Славська, І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, В.А.Роменець).

Перші згадки про моральний вибір існують у творах античних філософів Сократа та Аристотеля, які, визначаючи сутність моральності людини, вказували на те, що добра людина здатна до морального вибору. Надалі проблема морального вибору піднімається у творах німецького філософа І.Канта, французьких екзистенціалістів С.К'єркегора та Ж.-П.Сартра, російських філософів різних періодів В.В.Соловйова, М.К.Мамардашвілі, М.Ю.Бабя, А.А.Гусейнова, Є.В.Золотухіної-Аболіної, М.Г.Кагана, які висвітлюють смислове поле поняття морального вибору.

У психології процес вибору особистості – явище альтернативи і розглядається з позицій психологічної та соціальної детермінації. Серед зарубіжних напрямів відомі: психоаналітичний підхід З.Фрейда, у якому чинником морального вибору виступає бажання людини відповідати вимогам значущих інших; аналітичний підхід К.Юнга, на засадах якого обґрунтовується наявність архетипів духовного життя, володіючи якими, індивід набуває готовності до здійснення моральних виборів; у когнітивному підході Ж.Піаже та Л.Колберга висувається положення про здійснення морального вибору у контексті розвитку сфери моральних суджень підростаючої особистості.

Російські психологи досліджували моральний вибір як вихід із кола власних інтересів та як спрямованість соціальної активності на оточуючих людей. Так, К.О.Абульханова-Славська пов'язує вибір з відповідальністю та активністю особистості, В.А.Петровський з феноменом суб'єктності, Д.О.Леонтьєв з поняттям смислу. Українські вчені вивчають моральний вибір у межах концепцій саморегуляції (М.Й.Боришевський), становлення моральної самосвідомості та особистісних цінностей вихованців (І.Д.Бех, Р.В.Павелків), особистої відповідальності за обране рішення (Т.М.Титаренко, М.В.Савчин), психології здійснення вчинку (В.А.Роменець).

Різноманітність психологічних підходів до морального вибору потребує їх узагальнення шляхом вивчення генезису цього процесу на різних вікових етапах онтогенезу особистості. Створення ситуацій морального вибору як експериментальної методики дослідження особливостей моральної поведінки дітей належить Х.Хардшорну та М.Мею. Автори перших експериментальних досліджень особливостей морального вибору дитини приходять до висновку, що вона успішно долає конфлікт егоїстичної та альтруїстичної системи мотивів у разі наявності у неї звички діяти нормативним (моральним) шляхом.

За результатами досліджень, які здійснювалися в радянські та пострадянські часи, виявлено, що важливим фактором здійснення особистістю морального вибору є її спрямованість (просоціальна чи асоціальна). Показниками асоціальної поведінки В.С.Мухіна вважає відсутність у особистості почуття сорому та вини. Натомість саме вони є важливими індикаторами здатності до морального вибору і з'являються вже наприкінці дошкільного віку. Реакція значущого дорослого на здійснений дитиною вчинок, а не сам факт знання, "що таке добре і погане" зумовлює її до обрання в ситуації морального вибору альтруїстичної поведінки (В.С.Мухіна). Дослідження, проведені С.Г.Якобсон, показали, що реальний вплив на моральну поведінку дитини має лише та оцінка, яку

вона дає собі як відповідальній за свою поведінку особистості. При цьому нею усвідомлюється власна тотожність зразкам, зафіксованим у суспільній свідомості як втілення добра або зла. Рівень розвитку моральної самосвідомості, на думку вченої, обумовлює готовність дитини до здійснення морального вибору. Однак у дошкільному віці моральну самооцінку дитина здійснює в більшості випадків за допомогою дорослого. Тому моральний вибір дошкільника визначений нами як зовнішньо опосередкований. При цьому, слідуючи положенням Є.В.Суботського, О.Е.Кострюкової, С.Г.Якобсон, ми констатуємо, що компоненти моральної самосвідомості ідентичні компонентам готовності до морального вибору.

Молодший шкільний вік, на думку ряду дослідників (І.Д.Бех, І.Ю.Кулагіна, В.С.Мухіна та ін.), характеризується подальшим розвитком когнітивного, емоційно-ціннісного та саморегуляційного компонентів самосвідомості - засвоюються моральні зразки та критерії, удосконалюється інтелектуальна сфера та процеси самопізнання дитини, формуються навички довільної поведінки. За позицією І.Д.Беха, в цей віковий період генезис морального вибору певною мірою відображає особливості становлення вольової сфери особистості. Як зазначає О.С.Безверхий, моральний вибір молодшого школяра базується на прогнозуванні дітьми реакції оточуючих та носить спонтанний характер. Узагальнення результатів досліджень з проблеми морального розвитку молодших школярів дало нам змогу обґрунтувати їх вибір в ситуації наявності моральних альтернатив як прогнозований моральний вибір.

У підлітковому віці розвиток самосвідомості підлітка супроводжується появою здатності до децентрації. Моральний вибір, що включає в себе механізм моральної децентрації, виступає як процес осягнення смислів та розв'язання міжособистісних конфліктів, як вибір між установкою на норму (що відображає в узагальненому вигляді інтереси суспільства) та установкою на конкретну людину (що має особисті цінності). Поява у підлітковому віці поряд з егоцентризмом моральної децентрації пов'язана зі зміною точки відліку в моральних судженнях особистості, з "переміщенням" критерію зовнішньої нормативної правильності вчинку до критерію внутрішньої значущості вчинку для конкретної людини. Таке переструктурування смислової сфери підлітка є не що інше, як можливість усвідомити істинну цінність цієї норми, тобто вийти за межі цієї норми.

Складність психологічних перетворень, що відбуваються в процесі розвитку всіх компонентів моральної самосвідомості підлітка, зайняття ним нової Я-позиції в соціальному просторі обумовлюють значні зміни у формуванні його готовності до морального вибору, вивченню яких присвячений другий розділ дисертації.

У другому розділі – **"Дослідження психологічних особливостей морального вибору особистості підліткового віку"** – репрезентовані особливості діагностування готовності до морального вибору особистості підлітка, обґрунтовані конкретні методики констатувальної частини дослідження, адекватні завданням та віку досліджуваних, схарактеризовано психодіагностичний

інструментарій, наведено якісно-кількісний аналіз одержаних результатів, досліджена специфіка здійснення морального вибору особистістю підлітка та його типологія.

Для проведення констатувального експерименту нами було використано пакет взаємодоповнювальних методів, а саме: методики дослідження когнітивного компонента (“Моє розуміння особистісних якостей людини”, авт. І.С.Булах); емоційно-ціннісного компонента (“Методика вивчення ціннісних орієнтацій”, авт. М.Рокич, “Методика домінуючих ціннісних орієнтацій”, авт. Х.Ніємі, “Тест-опитувальник самоствавлення”, авт. В.В.Столін, С.Р.Пантелеев, опитувальники “Якими принципами Ви керуетесь при здійсненні вчинків”, авт. І.Г.Дубов, А.А.Хвостов та методика “Відповідальність”, авт. М.А.Осташева, “Методика вивчення емпатії”, авт. А.Меграбян, М.Епштейн); компонента моральної саморегуляції готовності підлітка до морального вибору (“Особистий вибір”, авт. І.Д.Бех, “Вибір”, авт. Л.М.Сокол).

Наше дослідження базувалось на особистісно орієнтованому підході, зокрема, орієнтиром стали обґрунтовані та впроваджені у педагогічну практику загальноосвітніх шкіл І.Д.Бехом принципи активності компонентів ситуації, системності особистісних якостей, довільності моральних утворень особистості. Крім того, спираючись на зазначені принципи та враховуючи їх загальну спрямованість щодо особистісного розвитку людини в онтогенезі, ми брали до уваги вихідні методологічні положення дослідження моральної самосвідомості особистості на певному віковому етапі її особистісно орієнтованого виховання, а саме: об’єктивації нормативного “Я” особистості підлітка, трансформації морального мотиву в моральну якість (самоцінність), відносної синергійності та співвідносності “Я-утворень” у структурі моральної самосвідомості (І.С.Булах).

Дослідження *когнітивного компонента готовності підлітків до морального вибору* пов’язане з розумінням підлітками *моральних понять, їх здатністю до моральної рефлексії та саморефлексії*. Констатовано, що високий рівень розуміння моральних понять притаманний 36,8% досліджуваним. Ці підлітки здатні до перенесення у власний вжиток моральних знань інших людей, вільно оперують моральними поняттями, визначають моральні якості, чітко диференціюють, узагальнюють і конкретизують їх зміст. Середній рівень розуміння моральних понять виявлено у 32,2% респондентів, для яких характерно вибіркове привласнення моральних знань дорослих у власний особистісний простір, добра орієнтація у змісті найвідоміших й найпоширеніших моральних понять і якостей, здійснення ситуативної моральної рефлексії подій власного життя. Низький рівень зафіксовано у 31% досліджуваних, які досить обмежено оперують моральними поняттями, нормами, рідко визначають моральні якості, не можуть їх диференціювати, надати навіть емпіричного визначення.

Дослідження *емоційно-ціннісного компонента готовності до морального вибору* учнів підліткового віку пов’язано з вивченням *ціннісних орієнтацій, емоційно-ціннісного ставлення особистості підлітка до свого “Я” при здійсненні нею морального вибору, наповненістю моральних норм особистісним смислом, вивченням почуттів відповідальності та емпатії*.

Виявлено, що до першого та другого рангів *термінальних цінностей* увійшли ті цінності-цілі, які визнаються головними для більшості учнів підліткового віку. Такими цінностями виступають: взаємостосунки з вірними друзями (45,6%), здоров'я (31,6%), щастя в сімейному житті (22,8%). Для учнів, які здійснили такі вибори, особливої значущості набуває сфера спілкування з однолітками. Ці підлітки здатні до ціннісного прийняття іншої людини, осмислення її емоційних переживань, демонструють почуття дружби. Третій ранг цінностей-цілей визначається пріоритетами підлітків у структуруванні вільного часу, а саме: цікавою роботою (44,2%) та активним життям (34,6%), а також здоров'ям (21,2%).

Ранги *інструментальних цінностей* підлітків – шляхів подолання життєвих труднощів, у тому числі й моральних конфліктів, вказують на зміщення цінностей у бік індивідуальних властивостей, що визначає прагнення учнів, по-перше, володіти такими якостями як: вихованість (59,1%), охайність (45,7%), життєрадісність (29,2%), по-друге, – сміливість (51,8%) та тверда воля (48,2%). Такі показники обумовлені інтенсивним розвитком в учнів підліткового віку особистісної і міжособистісної рефлексії. В результаті рефлексування вони починають бачити ті чинники, які будуть сприяти їх успішному і активному життю. При цьому, цінності-засоби морального характеру (чесність) займають третій ранг, що вказує на деяку неузгодженість цінностей-цілей та цінностей-засобів учнів (54%), а, отже, на низьку мотиваційну готовність половини підлітків здійснити моральний вибір.

За показником *соціальних очікувань* високий рівень значущості позитивної думки про підлітків інших людей характерний для 29% досліджуваних, які в ситуації морального вибору орієнтуються на схвалення референтним оточенням їх вчинків та поглядів. Ці підлітки мають негативне ставлення до себе, малорозвинену здатність до цілісного прийняття власної особистості; неадекватну моральну оцінку, конформні. Середній рівень очікувань позитивного ставлення від інших мають 12,9% учнів підліткового віку, які частково осмислюють власні ціннісні пріоритети та аналізують проявлені у вчинках якості характеру. Низький рівень залежності від референтного оточення виявлений у 58,1% підлітків, які адекватно сприймають критику, гостро відчувають власну провину на фоні цілісного позитивного ставлення до себе, а, отже, здатні до самостійного самовизначення у ситуації морального вибору.

Позитивне *ціннісне ставлення* до дотримання таких етичних *норм* як самостійність виявили 22,2% опитуваних; чесність – 5,6% досліджуваних; справедливість – 33,3% підлітків. Такі показники вказують на високий рівень розвитку моральних переконань цієї категорії досліджуваних, їх емоційну готовність до здійснення морального вчинку, їх прагнення приймати самостійні, довірливі та відповідальні рішення. Амбівалентне ставлення до таких норм як самостійність, чесність та справедливість виявили відповідно 33,3%; 52,7% та 38,9% учнів. Цими моральними нормами вони користуються залежно від соціальних умов та обставин. Як показали результати констатувального

експерименту, в ситуаціях вибору вони обирають ту альтернативу, яка гарантує їм збереження дружніх стосунків з іншими, не зважаючи на фактори моральності чи аморальності таких вчинків. Рівень емоційної готовності цих підлітків до здійснення морального вибору характеризується ситуативністю. Негативне ставлення до моральної поведінки, прагнення уникнути виконання моральних норм, таких як самостійність, чесність та справедливість в ситуаціях вибору, декларування їх “відносності” характерне відповідно для 38,8%, 36,1% та 27,8% підлітків. Думаємо, що ігнорування принципів моральної поведінки цими учнями викликане розумінням того, що отримати користь для власної особистості легше, порушуючи етичні норми. Наприклад, здійснивши аморальний вибір, зберегти високий рівень самооцінки завдяки звинуваченню інших осіб, перекладенню відповідальності на обставини, ситуацію, оточуючих тощо.

Для аналізу *відповідальності* доцільно проаналізувати екстремуми різних типів відповідальності: соціальної, індивідуальної та дисциплінарної. Саме вищі показники найкраще відображають якісні відмінності кількісного розподілу досліджуваних за рівнем емоційно-ціннісної готовності до здійснення морального вибору. Так, високий рівень розвитку відповідальності за інших характерний для 22% загальної кількості опитуваних. Ця група підлітків у ситуації морального вибору визначається високою поведінковою готовністю до здійснення морального вчинку – проявляє ініціативу, здатна повести за собою інших, організувати їх діяльність, відстояти власні моральні переконання. Відповідальність за себе виявляють у ситуації морального вибору 19,6% підлітків. Такі підлітки схильні в ситуації морального вибору до прояву індивідуальної відповідальності, вони здатні зайняти самостійну позицію, висловити власну точку зору, але їм важко організувати чи переконати в чомусь інших. Дисциплінарна відповідальність притаманна 46% досліджуваних. Рівень поведінкової готовності до здійснення морального вибору цієї групи підлітків низький. Здатність цих підлітків здійснити моральний вибір повністю обумовлена наявністю навколо них дорослих чи інших референтних осіб, що мають соціальні очікування (моральні оцінки) щодо моральної поведінки підлітків.

Досліджувані, що мають високий рівень розвитку *емпатії* складають незначний відсоток (4,1%) від загальної кількості опитуваних. Для них властиві чуйність, співчутливість, співпереживання, здатність до розуміння внутрішніх станів інших людей. Саме тому в ситуації морального вибору ці підлітки завжди обирають альтруїстичні форми поведінки. Середній рівень розвитку емпатії характерний для 41,9% опитаних, яким властива нестійка можливість адекватно розуміти, оцінювати як власні почуття, так і почуття інших. У більшості випадків вони активно втручаються в перебіг подій, де існують моральні альтернативи. Низький рівень розвитку емпатії мають 54% досліджуваних. Учні цієї групи мають обмежену здатність до децентрації, оскільки в ситуації морального вибору вони мало переймаються проблемами інших людей, звертаючи увагу лише на свої переживання, що вказує на їх корисливість та егоцентризм.

Вивчення компонента *моральної саморегуляції* **готовності особистості підлітка до морального вибору** пов'язане з *прогнозуванням* підлітком *власних дій, вчинків, поведінки*. Встановлено, що 57,2% підлітків вважають, що спроможні прийняти самостійне рішення в ситуації морального вибору та надати дієву допомогу іншим; будуть ініціативно підтримувати рішення референтної групи однолітків, вдаватися до прояву демонстративних форм залежності від інших 18% підлітків; займуть пасивну позицію, будуть дотримуватися вказівок інших 24,8% підлітків.

Проведений змістовний аналіз результатів констатувального експерименту на основі використаних методик дав нам можливість визначити як рівні готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору, так і його якісні показники (табл. 1). Критеріями оцінки рівня готовності підлітків до здійснення морального вибору стали: довільність, емоційно-ціннісне ставлення до іншого, розвиток моральної саморефлексії.

Таблиця 1

Якісні показники рівнів готовності підлітків до морального вибору

Рівні	Критерії
Високий.	Підлітки здатні до перенесення у власний вжиток моральних знань інших людей, вільно оперують моральними поняттями, визначають моральні якості, чітко диференціюють, узагальнюють і конкретизують їх зміст. Ця категорія підлітків спроможна емоційно прийняти іншу людину, осмислити її емоції та точки зору; виявити емпатію, співучасть, дружбу. Досліджувані контролюють власні емоційні стани, вільно самовизначаються у ситуації вибору, передбачаючи результати власних вчинків, мають сформоване ставлення до моральних норм та відзначаються ініціативною поведінкою.
Середній	Підлітки вибірково привласнюють моральні знання дорослих у власний особистісний простір, добре орієнтуються у змісті найвідоміших й найпоширеніших у їх особистісному просторі моральних понять і якостей, здатні на емпіричному рівні пояснити їх зміст; мають деяку неузгодженість цінностей-цілей та цінностей-засобів, при загальній моральній спрямованості. Виявляють емпатію, здатні до децентрації референтних осіб, осмислено переживають суттєві риси свого характеру. При прийнятті рішень орієнтовані на позитивне ставлення до них інших. Ситуативно регулюють власну поведінку в ситуації вибору внаслідок несформованого ставлення до деяких загальнолюдських норм. Здатні взяти на себе індивідуальну відповідальність.
Низький	Запозичення підлітками моральних суджень оточуючих у власний особистісний простір відбувається ситуативно, залежно від значущості ситуації та її наслідків. Вони слабо рефлексують оцінку власних вчинків дорослими, здійснюють моральну рефлексію та саморефлексію лише найвиразніших властивостей "Я", мають невеликий спектр особистісно значущих норм

<p>та цінностей, які мають переважно егоцентричний характер. Підлітки виявляють емпатію та співучасть у прийнятті тільки референтного оточення; мають ускладнення при узагальненні власного емоційного досвіду, неадекватно сприймають критику, рідко відчують провину, конформні. Регуляція власної поведінки досліджуваних зумовлена зовнішнім примусом; існує задоволеність існуючим станом речей, визначається високий рівень дисциплінарної відповідальності, орієнтація на зовнішнє підкріплення морального вчинку.</p>

Процес узагальнення теоретичних постулатів наших наукових пошуків та результатів пілотажного і констатувального експериментів надали нам змогу визначити генезу готовності до здійснення морального вибору особистості підліткового віку (рис. 1.) та дослідити специфіку її етапів.

Як видно з рис. 1, готовність особистості підлітка здійснити моральний вибір на першому етапі характеризується ситуативністю, обумовленістю зовнішніми обставинами. В цьому випадку дилема морального вибору виникає внаслідок неузгодженості між “Я”-реальним та “Я”-нормативним підлітка і супроводжується тиском референтного оточення, до якого він виявляє ціннісне ставлення. Підліток, здійснюючи моральний вибір, орієнтується на прийняття (неприйняття) його вчинку значущими особами, підтвердження певного соціального статусу, позитивну оцінку якостей власної особистості. Перший етап готовності до здійснення морального вибору визначено як ситуативний.

Рис.1. Генеза готовності до здійснення морального вибору особистості підлітка

Другий етап готовності до морального вибору пов’язаний з суб’єктивізмом підлітка – його вибірковим ставленням до моральних норм. Підлітки дотримуються лише тих з них, які відповідають їх уявленням про бажаний образ “Я”. Поява в них ціннісного, осмисленого ставлення до себе зумовлює самостійну, але демонстративну поведінку в ситуації морального вибору. При цьому актуалізується здатність підлітків до децентрації, що обумовлює оцінку ними власного вчинку з використанням моральних критеріїв. Цей етап готовності до здійснення морального вибору є самостійним.

Третій етап готовності підлітка до морального вибору пов’язаний з наявністю у нього особистісного ставлення до моральних норм та ціннісного ставлення до інших. Підліток здатен до моральної саморефлексії. Співвіднесення знань про себе відбувається в процесі аутокомунікації, тобто в межах “Я- ідеальне” та “Я-моральне”. На третьому етапі моральна самосвідомість підлітка досягає порівняно вищого з попередніми етапами рівня, оскільки її нова характеристика пов’язана вже зі здатністю висувати життєві цілі, осягати деякі суспільні цінності, прагнути бути гідним в

ситуації моральних альтернатив та структурувати життєву позицію. Цей етап визначено як особистісний.

Отже, на основі дослідження складових готовності до морального вибору особистості підлітка (когнітивної, емоційно-ціннісної, саморегуляційної) можна створити цілісну картину етапів здійснення морального вибору, які виступають умовою становлення їх моральної самосвідомості.

У третьому розділі – **„Взаємообумовленість процесів розвитку моральної самосвідомості та морального вибору”** – на засадах особистісно орієнтованого виховання створено програму соціально-психологічного тренінгу з розвитку готовності підлітків до здійснення морального вибору, проведено порівняльний аналіз компонентів моральної самосвідомості підлітків експериментальної та контрольної груп.

Концепцію формувального експерименту побудовано на основних положеннях особистісно орієнтованого виховання особистості. По-перше, міжособистісні взаємодії з особистістю підлітка наповнювалися безумовним ціннісним ставленням до неї, по-друге, для підлітка був створений соціальний простір взаємин, спілкування, діяльності, в якому він відчував себе самодостатньою особистістю, по-третє, міжособистісні взаємодії мали такий характер, що кожен підліток був поставлений в умови відповідального і вільного самовираження. Мета формувального експерименту була спрямована на розвиток моральної самосвідомості підлітків, а, отже, й їх готовності до здійснення морального вибору. Змістовні блоки соціально-психологічного тренінгу з розвитку моральної самосвідомості (готовності до морального вибору) мали наступну структуру: блок, орієнтований на особистісну сферу, який включав у себе вправи на усвідомлення підлітком особистих якостей та оптимізацію його ціннісного ставлення до себе в ситуації вибору; блок, орієнтований на спілкування, що пов'язаний з психотехніками, спрямованими на усвідомлення підлітком себе в системі особистісного спілкування, взаємодій з іншими; блок, заснований на сюжетних іграх та іграх-драматизаціях, які орієнтують на включення у моральну діяльність (моральні вчинки), на вправління у саморегуляції у ситуації вибору. Основним досягненням особистості підлітка при реалізації завдань цього блоку є усвідомлення стереотипів своєї поведінки у ситуаціях морального вибору. Загальним результатом проведення тренінгу стала емоційно-ціннісна саморефлексія учасниками тренінгу самих себе, що означало підвищення рівня моральної самосвідомості. Програма тренінгу складала 30 годин и реалізовувалася впродовж 10 занять. Експериментальна та контрольна групи включали по 62 учні 6-9 класів.

Результати, отримані у ході формувального експерименту, довели його ефективність, про що свідчить динаміка готовності до морального вибору підлітків представлена у таблиці 2.

Вивчення динаміки становлення *когнітивного компонента* **готовності до морального вибору** виявило тенденцію зростання розуміння підлітками моральних якостей, моральної саморефлексії. Кількісний аналіз таблиці вказує, що після формувального експерименту зросли з 36,6% до

83,4% кількісні показники високого рівня розуміння підлітками експериментальної групи моральних якостей за рахунок їх зниження на середньому та низькому рівні відповідно на 21,7% та 25,1%. Це відображає зростання у цих підлітків здатності до логічного та осмисленого розуміння моральних понять, уміння знаходити взаємозв'язки між цими поняттями, давати моральним якостям узагальнені, диференційовані характеристики. В контрольній групі високий рівень розвитку когнітивного компонента був виявлений у 37,1% підлітків, що лише на 0,3% більше відповідних показників початку експерименту. Середній рівень моральних орієнтирів та знань підлітків контрольної групи підвищився на 6,5% за рахунок зниження показників низького рівня когнітивного компонента готовності підлітків до морального вибору на 6,8%.

Таблиця 2

Динаміка показників готовності підлітків до морального вибору
до і після формувального експерименту

n=124

Ком- по- ненти	Зміст компонента	Рівні	Контрольна група (%), n=62		Експеримент. гру- па (%), n=62	
			До ФЕ	Після ФЕ	До ФЕ	Після ФЕ
Когнітив- ний	Моральні орієн- тири та знання	Високий	36,8	37,1	36,6	83,4
		Середній	32,2	38,7	32	10,3
		Низький	31	24,2	31,4	6,3
Емоційно-ціннісний	Ціннісне став- лення до норм (справедливість)	позитивне	33,3	35,1	33,7	69,3
		амбівалентне	38,9	39,4	39,1	23,3
		негативне	27,8	25,5	27,2	7,4
	Соціальні очіку- вання (самокерування)	Високий	38,7	37,7	38,1	72,6
		Середній	29	31,1	31	14
		Низький	32,3	31,2	30,9	13,4
	Особистий сенс вчинку	Високий	19	19,8	19,6	54,5
		Середній	25	26,1	23	23,6
		Низький	56	45,9	57,4	21,9
	Відповідальність	Високий	22	24	24	64
		Середній	78	76	75	36
		Низький	0		1	0
	Емпатія	Високий	4	4	6	18
		Середній	42	41	38,2	74

		Низький	54	55	55,8	8
саморегу- ляційний	Прогнозування дій, вчинків, по- ведінки	Високий	57,2	57,8	58,2	80,7
		Середній	18	19,4	22	16,3
		Низький	24,8	22,8	19,8	4

Порівняння показників *емоційно-ціннісного компонента* **готовності до морального вибору** підлітків експериментальної групи за показником позитивне *ціннісне ставлення до моральних якостей* (на прикладі норми “справедливість”) зафіксовано на рівні 69,3% підлітків експериментальної групи, порівняно з 33,7% цієї ж групи на початку експерименту. Зростання кількості підлітків з позитивним ставленням до вказаної норми відбулося за рахунок зниження кількості підлітків з амбівалентним та негативним ставленням до неї (відповідно на 15,8% та 19,8%). В контрольній групі збільшення позитивного ставлення до норми “справедливість” становить 1,8%, амбівалентного – 0,5%; негативного ставлення – 2,3% підлітків.

За показником змін *соціальних очікувань* в експериментальній групі простежується значне збільшення кількості підлітків (на 34,5%), що виявили високий рівень здатності до самокерування. Кількість досліджуваних з середнім та низьким рівнем самокерування зменшилася відповідно на 17% та 17,5%. В контрольній групі знизилась показники високого рівня самокерування (на 1%) та низького (на 1,1%), збільшилась кількість підлітків з середнім рівнем соціальних очікувань (на 2,1%).

Особистий сенс вчинку, відповідальність та емпатія як змістовні характеристики розвитку емоційно-ціннісного компонента готовності до морального вибору також зазнали значних змін в експериментальній групі на протигагу результатам у контрольній групі. Так, в експериментальній групі на початку формуального експерименту високий рівень розвитку вказаних змістовних складових становив 19,6%, 24% та 6%, в кінці експерименту він збільшився відповідно до 54,5%, 64% та 18%. На середньому рівні готовності до морального вибору відбулося збільшення показників: особистий сенс вчинку (на 0,6%), емпатія (на 35,8%) та зниження показника відповідальності (на 39%). Одночасно в експериментальній групі зменшилась кількість учнів з низьким рівнем розвитку діагностованих параметрів. відповідно на 35,5%, 1% та 47,8%. У контрольній групі зміни за всіма показниками коливаються в межах 2-3%.

Аналіз результатів формуального експерименту виявив також якісні зміни показників *саморегуляційного компонента* **готовності підлітків до морального вибору** у експериментальній групі. Отримані дані вказують на те, що кількість підлітків, що мають високий рівень поведінкової готовності до морального вибору збільшилася з 58,2% до 80,7%. Підлітки цієї групи адекватно реагують на ситуації морального вибору, спроможні прийняти відповідальне рішення в морально-конфліктній ситуації. У контрольній групі зафіксовані незначні зміни кількості підлітків з ви-

соким рівнем розвитку моральної саморегуляції (на 0,6%).

Таким чином, результати контрольного експерименту свідчать, що внаслідок застосування запропонованої нами системи особистісно орієнтованих заходів з розвитку готовності підлітків до здійснення морального вибору, відзначається помітна і позитивна динаміка багатьох її показників.

Отже, впровадження особистісно орієнтованого впливу на підлітків з використанням тренінгових занять, спрямованих на розвиток моральної самосвідомості підлітків, сприяло ефективності її розвитку та підвищенню рівня готовності до здійснення морального вибору. До того ж аналіз результатів формульованого експерименту засвідчив ефективність розробленої, апробованої та впровадженої у практику тренінгової програми та підвищення рівня готовності підлітків до здійснення морального вибору. Одним із показників результативності проведеної роботи є зменшення рівня “пасивних”, виконавських виборів підлітків у ситуаціях морального вибору та збільшення кількості типів самостійного вибору. В цілому проведене дослідження підтвердило висунуту гіпотезу та дозволило зробити ряд теоретичних та експериментальних висновків.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове практичне вирішення проблеми дослідження процесу морального вибору підлітків, виявлено специфіку, джерела та типологію цього процесу, визначено критерії, рівні та показники готовності підлітка до здійснення морального вибору, обґрунтовано модель генези готовності до здійснення морального вибору, створено та експериментально апробовано програму соціально-психологічного тренінгу розвитку готовності підлітка до морального вибору.

За результатами проведеного психологічного дослідження можна констатувати наступне:

1. Період підлітковості виступає важливим етапом становлення моральної самосвідомості особистості, що визначається складними перетвореннями у її когнітивному, емоційно-ціннісному та поведінковому компонентах. На якісно новому рівні підлітками здійснюється рефлексія моральних понять та якостей особистості, з'являється здатність до децентрації, відбувається формування стійких моральних почуттів, ускладнюється система морально-етичних цінностей та почуттів відповідальності, емпатії, актуалізується емоційно-ціннісне ставлення до іншого та самого себе; активізується прагнення до осмислення власних моральних дій, вчинків, виборів та їх саморегуляції.

2. Моральний вибір являє собою усвідомлене, осмислене, дієве надання переваг в альтернативних умовах (добро-злого) загальнолюдським моральним цінностям з лінією поведінки, коли особистість вільно і відповідально приймає довільне рішення, завершуючи його добрим вчинком.

3. Моральний вибір як складний процес, генеза якого пов'язана з динамікою розвитку моральних якостей особистості, її вмінням аналізувати та проектувати події життя, здатністю до децентрації, ціннісним ставленням до іншого, емпатією, навичками саморегуляції, на особистісному рівні трансформується у готовність підлітка до здійснення морального вибору. Остання визначається рівнем розвитку моральної самосвідомості особистості, що пов'язана з набуттям нею складного комплексу морально-етичних якостей, які дають їй можливість самостійно, відповідально та ініціативно самовизначитися в ситуації наявності декількох моральних альтернатив.

4. Особливості становлення готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору визначаються наступним: когнітивний компонент готовності включає в себе розуміння підлітками моральних понять, моральну рефлексію та саморефлексію, у них існує розмежованість у рівнях здатності розуміти зміст моральних понять: або даються узагальнені, диференційовані визначення, або нечіткі та неадекватні, здійснюється порівняння і використовуються в життєвих ситуаціях. Розвиток емоційно-ціннісної сфери особистості є одним з рушійних компонентів готовності до морального вибору особистості. Основними психологічними показниками емоційно-ціннісної готовності підлітків до здійснення морального вибору виступають: узгодженість цінностей-цілей та цінностей-засобів, осмислення власних ціннісних пріоритетів, виявлення емпатії, відповідальності, незалежності від соціальних очікувань оточуючих, емоційно-ціннісне ставлення до інших. Саморегуляційний компонент готовності до морального вибору включає в себе здатність особистості до прогнозування підлітками дій, вчинків, поведінки в ситуації морального вибору, наповненість моральних дій особистісним сенсом, сформованість принципів моральної поведінки.

5. Генеза готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору визначається трьома етапами: ситуативним, самостійним та особистісним. Відповідно до цих етапів виявлені такі типи морального вибору: виконавський, демонстративний та самостійний.

6. Реалізована нами програма соціально-психологічного тренінгу з розвитку готовності підлітків до здійснення морального вибору базується на таких положеннях особистісно зорієнтованого виховання, як безумовне ціннісне ставлення до іншого, розуміння, визнання педагогом особистості підлітка. Результатом її впровадження стало підвищення рівня готовності підлітків до здійснення морального вибору.

Процес експериментального дослідження показав, що існує ряд питань, які представляють значний інтерес для подальшого вивчення, а саме: відмінності розвитку готовності до морального вибору представників різної статі, взаємозв'язок між готовністю до морального вибору та особистісним зростанням, наступність між моральним вибором підлітків та життєвим вибором у юнацтві. Визначені нами питання стануть завданням наших подальших наукових пошуків.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДОБРАЖЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. *Сокол Л.М.* Специфіка готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка, Т. VIII, вип. 7. - К., 2006. – С.312-316.
2. *Кулагіна Л.М.* Психологічні характеристики типів морального вибору підлітків // Психологія. Зб. наук. праць НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – Випуск 22. – С.116-119.
3. *Кулагіна Л.М.* Психологічний аспект готовності особистості підлітка до морального вибору // Психологія. Зб. наук. праць НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – Випуск 24. - С.112-120.
4. *Булах І.С., Кулагіна Л.М.* Психологічна характеристика особистісних виборів цінностей у підлітків // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 1998. – Випуск 2 - С.44-50. (У статті авторськими є результати експериментального дослідження цінностей підлітків.)
5. *Кулагіна Л.М.* Чинники конфліктів у дезадаптованих підлітків // Конфлікти в педагогічних системах. Збірник доповідей науково-практичної конференції 20-21 травня. – Вінниця, 1997. – С.164-166.
6. *Булах І.С., Кулагіна Л.М.* Соціально-психологічні аспекти самореалізації творчих здібностей обдарованих підлітків // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей та повідомлень на Міжнар. наук.-практ. конф. - К.: Гнозис, 1998. – С.312-317. (У статті авторськими є ідеї та результати експериментального дослідження.)
7. *Булах І.С., Кулагіна Л.М.* Особливості соціального вибору ціннісних орієнтацій у підлітків // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. Науково-методичний збірник. – Дрогобич: видавнича фірма “Відродження”, 1998. – С.46-51. (У статті авторськими є результати експериментального дослідження.)
8. *Кулагіна Л.М.* Аналіз символічних показників механізмів психологічного захисту дезадаптованих підлітків // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість: Зб. матеріалів Між нар. студ. науково-практ. конф. – К.: Епроп. унів. фінан., інформ. систем, менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 237-240.
9. *Кулагіна Л.М.* Вплив кіномистецтва на формування образу “Я” підлітків // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. - К.: Вид-цтво “Любіть Україну”, 1999. – С.50-52.
10. *Кулагіна Л.М.* Сучасне і перспективи становлення особистості підлітка як представника майбутньої еліти // Українська еліта та її роль в державотворенні. Зб. наук. праць ВГІ НАОУ. №1-2 (14). - К., 2000. – С.258-262.

11. *Кулагіна Л.М.* Моральний вибір як показник ступеня розвитку моральної самосвідомості підлітка // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді). – Зб. наук. праць. К.: Пед. думка, 2000. – С.133-139.
12. *Кулагіна Л.М.* Стрес і формування ціннісних пріоритетів сучасних підлітків // Наука і освіта. Матеріали Між нар. Конгресу “Стреси в повсякденному житті дітей”. – Одеса, 2000. - С.30-32.
13. *Кулагіна Л.М.* Управління і ситуації морального вибору особистості підлітка // Соціально-психологічні проблеми вдосконалення управлінської діяльності. Наукові праці МАУП. – К.: МАУП, 2002. – С.112-116.
14. *Кулагіна Л.М.* Вивчення психологічних особливостей готовності особистості підлітка до морального вибору // Зб. праць аспірантів та молодих вчених. К.: НАУ, 2003. - С.221-227.
15. *Кулагіна Л.М.* Вплив особистості психолога на прийняття управлінських рішень // Наукові праці МАУП. – К.: Персонал, 2002. – С.34-41.
16. *Кулагіна Л.М.* Психологічні характеристики типів морального вибору підлітків // Звіт-но-наукова конференція молодих вчених НПУ імені М.П.Драгоманова 20-21 травня 2003. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – С.58-72.
17. *Кулагіна Л.М.* Формування готовності підлітків до здійснення морального вибору // Звіт-но-наукова конференція молодих вчених НПУ імені М.П.Драгоманова 10-12 лютого 2004. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – С.135-141.
18. *Кулагіна Л.М.* Дослідження соціально-психологічних чинників розвитку потенціалу особистості (на прикладі діяльності ВНЗ) // Управління розвитком: Зб. наукових статей / Харківський держ. економічний ун-т. - 2005. - № 2. – С.172-173.

АНОТАЦІЇ

Сокол Л.М. Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2006.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове практичне вирішення проблеми дослідження процесу морального вибору підлітків, представлено матеріали вивчення динаміки морального вибору на різних вікових етапах, сформульоване поняття “готовність до морального вибору”, виявлено критерії та рівні розвитку готовності особистості підлітка до морального вибору.

Результатами дослідження підтверджено, що в процесі генезису морального вибору (ситуативний, самостійний і особистісний етапи) відбувається якісна зміна його типології. У підлітків визначені різні рівні готовності до морального вибору, які відповідають виконавському, демонстративному й самостійному прийняттю морального рішення. Доведена ефективність розробленої програми соціально-психологічного тренінгу з розвитку моральної самосвідомості особистості підлітка (готовності до морального вибору).

Ключові слова: моральний вибір, готовність до морального вибору, моральна самосвідомість, емоційно-ціннісне ставлення до іншого, моральні цінності, відповідальність, особистісно орієнтоване виховання.

Сокол Л.М. Моральный выбор как условие становления самосознания личности подростка. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2006.

В диссертации исследуются теоретико-методологические и психологические основы морального выбора подростков. В свете субъектной концепции личностно ориентированного подхода в психологии рассматривается генезис морального выбора, устанавливается его типология.

Обобщение научного опыта различных психологических школ, а также результатов теоретических и эмпирических исследований привело к осмыслению понятия “готовность к моральному выбору”. Его сущность определяется как определенный уровень развития морального самосознания подростков, который достигается в процессе обретения ними сложного комплекса морально-этических качеств, которые дают возможность самостоятельно, ответственно и инициативно самоопределиться в ситуации наличия нескольких моральных альтернатив.

В соответствии с теоретическими установками теоретико-моделирующего метода выстраивается психологическая модель генезиса готовности к моральному выбору. Обосновывается, что становление готовности к моральному выбору подростка осуществляется в целостности трех ее компонентов: когнитивного, эмоционально-ценностного и саморегуляционного. В первом – подросток включает в процесс морального выбора моральную рефлексию и саморефлексию, одновременно осваивая общечеловеческие моральные ценности и открывая новые знания о себе и о других людях. Во втором – проявляет эмоционально-ценностное отношение как к другим людям так и к себе, что проявляется в занятии им определенной позиции в системе взаимоотношений “Я”-другой. Проявлением таких диспозиций может выступать подавление другого “Я”, преклонение перед другим “Я” или равноценное отношение к другому. В третьем – подросток проявляет моральную саморегуляцию, что проявляется в его способности совершить свободный поступок. Функция моральной саморегуляции в

этом случае, связана с координацией, управлением и контролем подростком собственных поступков в ситуации морального выбора.

Результатами исследования подтверждено, что генезис готовности личности подростка к осуществлению морального выбора определяется тремя этапами: ситуативным, самостоятельным и личностным. На первом этапе готовности к моральному выбору подросток ориентируется на принятие (непринятие) его поступка значимыми лицами, подтверждение определенного социального статуса, положительную оценку качеств собственной личности. Второй этап готовности к моральному выбору связан с субъективизмом подростка - его выборочным отношением к моральным нормам. Подростки придерживаются лишь тех из них, которые отвечают их представлениям о желательном образе "Я". Третий этап готовности подростка к моральному выбору связан с наличием у него личностного отношения к моральным нормам и ценностному отношению к другим. На третьем этапе моральное самосознание подростка достигает сравнительно высшего с предыдущими этапами уровня, поскольку ее новая характеристика связанная уже со способностью выдвигать жизненные цели, постигать некоторые общественные ценности, стремиться быть достойным в ситуации моральных альтернатив и структурировать жизненную позицию. В процессе генезиса морального выбора происходит качественное изменение его типологии. Подросток последовательно проходит различные этапы готовности к моральному выбору, которые соответствует исполнительскому, демонстративному и самостоятельному моральному выбору.

Процесс реализации в практической деятельности модели генезиса готовности подростка к моральному выбору основывался на положениях личностно ориентированного воспитания, основным содержанием которых является безусловное ценностное отношение к другому, понимание, признание и принятие воспитателем личности. Сравнительный анализ количественных и качественных психологических характеристик готовности к моральному выбору подростков, зафиксированных до и после формирующего эксперимента, позволяет отметить их позитивную динамику, что проявляется, в частности, в увеличении количества совершенных участниками исследования самостоятельных, инициативных выборов.

Созданная целостная модель генезиса готовности подростка к совершению морального выбора позволила объективировать психологические способы процесса становления морально-ценностной сферы современных подростков, выявить потенциалы, показатели и критерии уровней готовности к моральному выбору. К основным критериям готовности относятся: моральная рефлексия, эмоционально-ценностное отношение к другому, произвольность. Разработаны и внедрены в практику работы общеобразовательных школ система личностной моральной психодиагностики, социально-психологический тренинг психокоррекционной работы, различные формы индивидуального и группового консультирования подростков.

Ключевые слова: моральный выбор, готовность к моральному выбору, моральное самосоз-

вание, эмоционально-ценностное отношение к другому, моральные ценности, ответственность, поступок, личностно ориентированное воспитание.

Liubov M. Sokol. Moral choice as a condition of becoming of consciousness of the person of the teenager. - the Manuscript. The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of psychological sciences on a specialty 19.00.07 - pedagogical and age psychology. National pedagogical university named M.P.Dragomanova, Kiev, 2006.

In the dissertation are presented theoretical generalization and the new practical decision of a problem of research of process of a moral choice of teenagers. Materials of studying of dynamics of a moral choice are presented to dissertations at the different century stages, the formulated concept "readiness for a moral choice". Criteria and levels of development of readiness of the person of the teenager to a moral choice are revealed. By results of research it is confirmed, that during genesis of a moral choice (situational, independent and personal stages) there is a qualitative change of its typology. The teenager consistently passes different levels of readiness for a moral choice which answers a performing, demonstrative and independent moral choice. The proved efficiency of the developed program and socially-psychological training from development of moral consciousness of the person of the teenager (readiness for a moral choice).

Keywords: a moral choice, readiness for a moral choice, moral consciousness, the emotional-valuable attitude to another, moral values, the responsibility, an act, personality education.